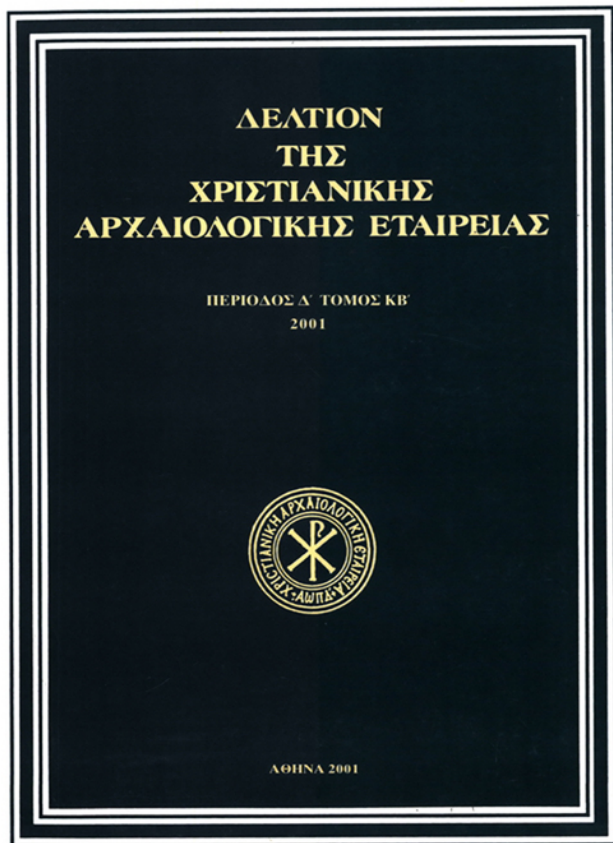

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 22 (2001)

Δελτίον ΧΑΕ 22 (2001), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998)

Μανόλης Χατζηδάκης

Γιώργος ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

doi: [10.12681/dchae.323](https://doi.org/10.12681/dchae.323)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ. (2011). Μανόλης Χατζηδάκης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 22, 9–11.
<https://doi.org/10.12681/dchae.323>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μανόλης Χατζηδάκης

Γιώργος ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

Τόμος ΚΒ' (2001)

ΑΘΗΝΑ 2001

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Είναι δύσκολο να μεταφέρει ο γράφων αντάξια στους αναγνώστες του παρόντος τόμου τις μεγάλες πνευματικές διαστάσεις του Μανόλη Χατζηδάκη. Το πολύπλευρο έργο του ξεπερνά τα όρια μιας ορισμένης «κατηγορίας», ενώ η έντονη, πολύπτυχη προσωπικότητά του θα εξακολουθήσει να είναι παρούσα στον γραπτό λόγο του όπου διαφαίνεται στον τρόπο παρουσίασης της βαθιάς του γνώσης στη χρήση της γλώσσας, η οποία φέρει στο φως τον ενδιαφέροντα λόγο.

Η είδηση της εκδημίας του την 1η Μαρτίου του 1998 διαδόθηκε πολύ σύντομα στην ελληνική επικράτεια και στο εξωτερικό. Από την Ευρώπη έφθασαν τηλεγραφήματα και νεκρολογίες και πολύ σύντομα οργανώθηκαν επιστημονικές ημερίδες, οι οποίες επεσήμαναν την προσφορά του Χατζηδάκη στην επιστήμη. Στην Ελλάδα τοπικές εφημερίδες σε μικρές πόλεις συναγωνίστηκαν με καθιερωμένα ημερήσια έντυπα των μεγάλων πόλεων για την παρουσίαση της θλιβεράς είδησης και μιας σκιαγράφησης της προσωπικότητάς του¹. Επώνυμοι και ανώνυμοι έγραψαν. Πολλοί δεν είχαν ποτέ συναντήσει τον Χατζηδάκη. Το όνομά του όμως ήταν γνωστό στους πολλούς. Κάπου είχε ανακαλύψει μίαν εικόνα. Κάπου είχε σπεύσει για να διασώσει μνημεία, τα οποία ερείπωνε ο χρόνος ή η μανία της φύσεως. Οι ηρωικές προσπάθειές του για τη διάσωση των βυζαντινών μνημείων της Ζακύνθου μετά τον καταστροφικό σεισμό αποτελούν σήμερα μοναδικό ορόσημο. Κάπου είχε αφιερώσει πολύ χρόνο για τη μελέτη έργων που είχαν ιδιαίτερη σημασία για τον ελληνισμό. Η μνημειακή δημοσίευση του Θεοφάνη στην Ι. Μονή Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους, εικόνες και τοιχογραφίες, αποτελεί άλλο ορόσημο στη μελέτη της ελληνικής τέχνης και την απαρχή δημοσιευμάτων για την τέχνη του Αγίου Όρους, γεγονός που σήμερα θεωρείται δεδομένο. Τη θύρα προς αυτά την άνοιξε ο Χατζηδάκης με τον Θεοφάνη².

Ακόμη, ήταν γνωστή η καλαισθησία του με την οποίαν ερχόταν σε άμεση επαφή ο επισκέπτης των δύο μεγάλων μουσείων, των οποίων υπήρξε διευθυντής, του Μουσείου Μπενάκη και του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, στα οποία προσέφερε πολλά, αλλά και από τα οποία δέχθηκε εξίσου. Γνωστή ήταν και η αγωνία που ξαπλώθηκε ακόμη και στον διεθνή χώρο, όταν με τα θλιβερά γεγονότα του 1967 το έργο του διακόπηκε απότομα και ο ίδιος τέθηκε σε πολύχρονη διαθεσιμότητα. Στους δύσκολους αυτούς καιρούς, όπως και στα χρόνια που είχαν περάσει, είχε πλάι του γυναίκα δυναμική, τη σύντροφό του Ευγε-

---

1. Κατάσταση νεκρολογιών και μνημόσυνων εκδηλώσεων φυλάσσονται στα αρχεία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

2. Για τα βιογραφικά βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μανόλης Χατζηδάκης, *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, σ. 3-7.

νία Βέη-Χατζηδάκη, φιλόλογο και συνεργάτιδά του στο Μουσείο Μπενάκη. Την καλαισθησία του την φανέρωνε επίσης όταν, σε αναζήτηση νέων καλλιτεχνών, παρουσίαζε τα έργα τους σε επιφυλλίδες ημερησίων ή περιοδικών εντύπων ή και σε κύκλους μαθημάτων. Το όνομα Μανόλης Χατζηδάκης σήμαινε πολλά και η ενέργεια της ακτινοβολίας του στον διεθνή χώρο ήταν εντόνως αισθητή.

Ο Θεοφάνης υπήρξε για τον Χατζηδάκη ένας ενδιαμέσος σταθμός. Δεν θα είχε φθάσει εκεί, και σε ό,τι ακολούθησε, χωρίς την παιδεία του στη «μακρυνά λεωφόρο της ιστορίας της τέχνης» κοντά σε μεγάλους δασκάλους στο Παρίσι και στο Βερολίνο, που τον οδήγησε έξω από τα τείχη του Βυζαντίου. Και ήταν αυτή η έξοδος του που σταδιακά τον έκανε να συνειδητοποιήσει την ουσία της βυζαντινής τέχνης ως τέχνης ευρωπαϊκής.

Η «εκτός των τειχών» έξοδος του έγινε εμφανής πολύ νωρίς με τις μελέτες του για τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και την κρητική ζωγραφική, θέματα που θα τον απασχολήσουν μέχρι το τέλος της επίγειας ζωής του. Σειρά από άρθρα τόνιζαν όχι μόνο τη μοναδικότητα του El Greco αλλά και τη σημασία του οράματος για το έργο τέχνης, καθώς και την αντίληψη για το νόημα της τέχνης³.

Μεγάλο ορόσημο στην πορεία του υπήρξε και η βυζαντινή εικόνα. Η μελέτη του *L'icone byzantine*, που παρουσιάστηκε στη Βενετία και δημοσιεύθηκε το 1959, έχει παραμείνει κλασική. Ακολουθεί σειρά βιβλίων για εικόνες, όπως του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, της μονής της Πάτμου, του Αγίου Όρους, του ελλαδικού χώρου κ.ά. Η ενασχόλησή του ιδιαίτερα με την αισθητική της εικόνας, που τον έφερε σε επαφή με τις τέχνες άλλων λαών και εποχών, ήταν φυσικό να τον οδηγήσει στη θεώρηση της βυζαντινής τέχνης ως τέχνης ευρωπαϊκής, που τη διατύπωσε στην περίφημη έκθεση του 1964 στο Ζάμπειο. Η διατύπωση αυτή ξάφνιασε πολλούς. Στην ουσία επρόκειτο για μία ουσιαστική αντίληψη της βυζαντινής τέχνης, η οποία τόνιζε τη συνέχεια του ελληνισμού και τη δυναμική παρουσία του, καθώς και την προσφορά του στον πολιτισμό της Δύσης.

Αιώνια νέος, με θάρρος και τόλμη, ο Χατζηδάκης προχωρεί στην εξερεύνηση του καλλιτεχνικού τοπίου που δημιουργήθηκε μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Χαρτογράφησε έναν τεράστιο χάρτη, όπου έδειξε ανάγλυφα την ενότητα και τη διάδοση της ελληνικής τέχνης, μετά την πτώση του Βυζαντίου, στα Βαλκάνια, τη μακρινή Ρωσία, την Εγγύς Ανατολή. Στην τέχνη της περιόδου αυτής ο Χατζηδάκης αναγνώρισε τον αγώνα του υπόδουλου ελληνισμού για την καλλιτεχνική του έκφραση⁴. Αυτός ο χάρτης αποτέλεσε και τη μεγαλύτερη προσφορά του Χατζηδάκη, όχι απλώς στη μελέτη της μετά την Άλωση ελληνικής τέχνης, αλλά στην οριοθέτηση της ηγεμονίας της. Για τον λόγον αυτό, και αφού είχε προηγηθεί το *Ευφρόσυνον-Αφιέρωμα*, στο οποίο φίλοι, συνάδελφοι και μαθητές τόνισαν

3. Βλ. Μανόλης Χατζηδάκης, Το πάθος για τη μουσική της βυζαντινής τέχνης, *Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, Κυριακή, 12 Απριλίου 1998, σ. 28-31.

4. Βλ. Η προσφορά του Μανόλη Χατζηδάκη στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε-Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού διημέρου, Η μεταβυζαντινή ζωγραφική και το έργο του Μανόλη Χατζηδάκη «Ελληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση», 28-29 Μαΐου 1999, Αθήνα* (υπό εκτύπωση).

τη γενική προσφορά του στη μελέτη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, η αναγνώριση της οποίας τον είχε ήδη υψώσει στα ακαδημαϊκά έδρανα για νέες προσφορές, η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία αποφάσισε ομόφωνα να αφιερώσει τον μνημόσυνο τόμο στη μεταβυζαντινή τέχνη. Άραγε έχουμε συνειδητοποιήσει τον αριθμό νέων ερευνητών που ασχολούνται σήμερα με την περίοδο αυτή και με πολλή αγάπη; Αυτοί είναι οι νέοι, στους οποίους ο Χατζηδάκης χάρισε τα πνευματικά του δώρα χωρίς φειδώ.

Η πολύπλευρη επιστημονική του δράση αγάλιασε και τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, την οποίαν οδήγησε σε ύψη διεθνούς καταξίωσης. Το 1959, όταν έγινε γενικός γραμματέας της Εταιρείας, αρχίζει νέα περίοδος δημιουργίας για το έργο της, το οποίον ο πόλεμος και τα επακόλουθα φοβερά γεγονότα είχαν διακόψει. Στη θέση αυτή παρέμεινε επί είκοσι έτη, μέχρι το 1979, οπότε ανέλαβε την προεδρία της Εταιρείας μέχρι της εκδημίας του. Στη μακρόχρονη αυτή πορεία ο Χατζηδάκης εδραίωσε το έργο της Εταιρείας και της προσέφερε λάμψη με τη διεθνή ακτινοβολία του και το μέγεθος της προσωπικότητάς του. Θέσπισε και οργάνωσε τα ετήσια συμπόσια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, γεγονός με παγκόσμια απήχηση. Τα συμπόσια αυτά προσέφεραν και προσφέρουν όχι μόνον ένα βήμα για την παρουσίαση νέων ευρημάτων και ιδεών, αλλά εμπέδωσαν σε όλους μας τη σημασία που έχει η βυζαντινή τέχνη για την πορεία του ελληνισμού.

Ουσιαστική υπήρξε η προσφορά του και στο *Δελτίον*, το ετήσιο περιοδικό της Εταιρείας. Η ακάματος, πλούσια παραγωγή του Χατζηδάκη, η αδιάκοπη παρουσία του στο περιοδικό –συνεργάστηκε στην επιμέλεια κάθε τόμου–, η σοφία και ο ενθουσιασμός του, αλλά και ο σκληρός κάματος που πάντα επέβαλλε στον εαυτό του, οδήγησαν το περιοδικό σε ανώτατα, διεθνή επίπεδα ποιότητας. Η ΧΑΕ, τα συμπόσιά της και το περιοδικό αποτελούσαν για τον Χατζηδάκη έναν άλλο δρόμο για να προσεγγίζει τους νέους. Και τους προσέγγιζε με αγάπη, οικειότητα και ενδιαφέρον δασκάλου και πατέρα μαζί. Και με τη σειρά τους οι νέοι τον αγάπησαν και τον θαύμαζαν.

Σε μία από τις μνημόσυνες εκδηλώσεις άκουσα κάποιον ακροατή να σχολιάζει έναν από τους ομιλητές, λέγοντας ότι «ο Χατζηδάκης είχε χάρη...». Διέκοψα τη φράση για να συμπληρώσω ότι είχε χάρη και γνώση, πολλά δώρα Θεού. Έμφυτη ευγένεια, που εκδηλώθηκε και στη χρήση της γλώσσας, βαθιά παιδεία στην ιστορία της τέχνης και το μεγάλο δώρο να ακούει τη μουσική του έργου τέχνης, το συγκλονιστικότερο μάθημα που μας προσέφερε.

Η ΧΑΕ, πιστή στην παράδοση που καθιέρωσε να τιμά τη μνήμη επιφανών μελών της με την έκδοση μνημοσύνων-αφιερωμάτων, εκφράζει θερμές ευχαριστίες σε όλους όσους με τα «αντίδωρα» τους υλοποίησαν τον παρόντα τόμο, και τον προσφέρει στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη με ευγνωμοσύνη για τα όσα έδωσε σε όλους εμάς τους νεωτέρους. Θα συνεχίσουμε να επικοινωνούμε μαζί του και θα προσπαθήσουμε να αφουγκρασθούμε την αναπνοή αλλά και τη φωνή της σιωπής των έργων τέχνης.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ